

Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den mi Aldı?

*Docetism, Jesus and Qur'ān: Did Islam Take the Discourse of the Cross from
Docetism?*

Ömer Faruk Araz

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Marmara University, Faculty of Theology, Department of History of Religions
İstanbul / Turkey
omer.araz@marmara.edu.tr orcid.org/0000-0002-7425-4164

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 23 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 Issue / Sayı: 2 Pages / Sayfa: 713 - 734

Cite as / Atıf: Araz, Ömer Faruk. "Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den mi Aldı? [*Docetism, Jesus and Qur'ān: Did Islam Take the Discourse of the Cross from Docetism?*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/2 (December 2021): 713 - 734.

<https://doi.org/10.18505/cuid.986404>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: The Qur'an states that it is the last link in the chain of divine books, such as the Torah, Psalms, and the Gospel, and that it is also the approval and regulator of these books. As a result, there are some mutual narratives with other holy books, as well as some issues that differ from them and bring different explanations from them. These issues have been the subject of polemics, especially with Judaism and Christianity throughout the history. The crucifixion of Jesus Christ formed the foundation of Christianity theology. However, the subject of 'the cross' has also been one of the most important issues by which Christian communities have made different explanations and interpretations since the 1st century, and have diverged accordingly. Although the docetists, who are our subject, are divided into many groups with different views, they generally accept that Jesus Christ was of a different nature from other people, had a divine nature, and therefore, it was not possible for him to be crucified. In the only verse in the Qur'an that deals with the cross of Jesus Christ, it is mentioned that Jesus was not crucified. For this reason, a significant part of the interpretations in the commentaries have some similarities with the views of the docetics at first glance. It is possible to see more of the similarities mentioned in the commentaries, especially in the so-called "substitutionary interpretation", in which it is stated that someone else was crucified instead of Jesus. In the Christian world, it is often claimed that Islam emerged in the Arabian Peninsula, where Christian heretics are abundant, and that it was influenced by the views of some heretic Christians. In this context, starting with John of Damascus in the 8th century, based on the above-mentioned similarities, many Christian researchers throughout the history claimed that the Qur'an took this view from docetics. In this study, there has been an attempt to examine all of these claims. In this context, first, the docetics were researched, and as a result, it was revealed that Christians named groups with very different views from the early times as "docetic", and that there was no standart use of the concept of "docetic" in the Christian World for centuries. It appears that it was determined that the concept would be used as a kind of umbrella concept for groups considered heretical. Then in the article, the different translations and interpretations of the verse in the Qur'an and certain sources from the classical and modern Islamic literature were selected and identified. This led to the examination of how the said verse was understood in the Islamic world throughout the history. In this context, all types of substitutionary interpretations in the commentaries were made into a list by mentioning the sources of these interpretations, and then, these interpretations and the views of the docetics were compared. After revealing the similarities and differences in the explanations and interpretations in the commentaries and the views of the docetics, a new perspective on the subject was attempted by trying to explain the verse outside of its traditional interpretation throughout the history, considering the context of this verse and the Jewish literature. Considering that various Jewish claims about Jesus and Mary were responded to at the beginning of Qur'anic the verse and just before the verse that mentions the cross, information in the Jewish religious literature was consulted about the allegations that Jews killed Jesus as mentioned in this verse. In this context, Jewish claims about the end of the life of Jesus in the Talmud, that they first killed him and then crucified him, were adressed and researched. Furthermore, an attempt is made to explain that the use of *wa-mā qatalūhu wa-mā şalabūhu* in the verse may be an answer to the claims of the Jews that they first killed Jesus and then crucified him. These claims of the Jews in the Talmud are further explored, and considering the context of the Jews of that time, it is explicated that these actions would not have been possible due to the political conditions in that period. Taken together, this study has attempted to address that the view claiming that docetics have an impact on the Quran via the related verse is not valid and that the actual recipient of the verse is the Jews.

Keywords: History of Religions, Docetism, Qur'an, St. Jesus, Cross.

Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den mi Aldı?

Öz: Kur'an-ı Kerim kendisinin Tevrat, Zebur ve İncil gibi ilahi kitap zincirinin son halkası olduğunu, aynı zamanda bu kitapların doğrulayıcısı ve tashih edicisi olduğunu ifade eder. Bunun sonucu olarak diğer kutsal kitaplarla bazı ortak anlatılara sahip olduğu gibi onlarla ayrıştığı, onlardan farklı açıklamalar getirdiği hususlar da bulunmaktadır. Bu hususlar da tarih boyunca özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıkla polemik konusu olmuştur. Hıristiyanlığın teolojisinin temelini İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi oluşturmuştur. Ancak çarmıh konusu aynı zamanda Hıristiyan toplulukların ilk yüzyıldan itibaren farklı açıklama ve yorumlar yaptıkları, buna bağlı olarak ayrıştıkları hususların en önemlilerinden birisi olmuştur. Konumuz olan doketikler, farklı görüşlere sahip pek çok gruba ayrılırlar da genel olarak İsa Mesih'in diğer insanlardan farklı yapıda olduğunu, ilahi bir tabiata sahip olduğunu, bu sebeple çarmıha gerilmesinin mümkün olmadığını kabul ederler. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın çarmıhı konusunun işlendiği tek âyette Hz. İsa'dan çarmıha gerilmediği şeklinde bahsedilmektedir. Bu nedenle tefsirlerdeki yorumların önemli bir kısmının doketiklerin görüşleriyle ilk bakışta bazı benzerlikleri söz konusu olup, tefsirlerdeki özellikle "ikameci yorum" denilen, Hz. İsa'nın yerine başka birisinin çarmıha gerildiği belirtilen yorumlarda sözü edilen benzerlikleri daha fazla görmek mümkündür. Zaten Hıristiyan dünyada İslam'ın Hıristiyan heretiklerin çokça bulunduğu Arabistan yarımadasında ortaya çıktığı ve bazı heretik hıristiyanların görüşlerinden etkilendiği iddiası sıklıkla dile getirilmektedir. Bu bağlamda yukarıda bahsedilen benzerliklerden hareketle ilk olarak 8.yy.'da Yuhanna ed-Dımeşkî ile başlayarak tarih boyunca pek çok Hıristiyan araştırmacı Kur'an-ı Kerim'in bu görüşünü doketiklerden aldığı iddia etmiştir. Bu çalışmada söz konusu iddialar incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle doketiklerin kimler olduğu araştırılmış ve sonuç olarak Hıristiyanların erken dönemlerden itibaren birbirinden çok farklı görüşlere sahip grupları "doketik" olarak isimlendirdikleri ve Hıristiyan dünyada yüzyıllar boyunca doketik kavramının standart bir kullanımının olmadığı ortaya konularak bu ismin heretik kabul edilen gruplar için bir tür şemsiye kavram olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'deki âyetin farklı mealleri ve tefsirleri için, klasik ve modern dönem İslami literatürden belli başlı kaynaklar seçilerek tarih boyunca âyetin İslam dünyasında nasıl anlaşıldığı incelenmiştir. Bu bağlamda tefsirlerde yer alan bütün ikameci yorum çeşitleri, bu yorumların yer aldığı kaynaklar zikredilerek bir liste haline getirilmiş, sonrasında bu yorumlar ile doketiklerin görüşleri karşılaştırılmıştır. Tefsirlerde yer alan açıklama ve yorumlarla doketiklerin görüşlerindeki benzerlik ve farklılıklar ortaya konduktan sonra bu âyetin bağlamı, siyak-sibakı ve Yahudi literatürü dikkate alınarak âyet, tarih boyunca yapılan geleneksel yorumunun dışında izaha çalışılarak konuya yeni bir bakış açısı kazandırılmak istenmiştir. Çarmıhtan bahseden âyetin başında ve hemen öncesindeki âyetlerde Hz. İsa ve Hz. Meryem ile ilgili çeşitli Yahudi iddialarına cevap verildiğini dikkate alarak bu âyette bahsedilen Hz. İsa'yı Yahudilerin öldürdüğü iddiaları hakkında Yahudi dini literatüründe yer bilgilere müracaat edilmiştir. Bu bağlamda Talmud'da Hz. İsa'nın akıbeti ile ilgili, onu önce öldürdükleri sonra da çarmıha gererek sergiledikleri şeklindeki Yahudi iddiaları zikredilmiş, âyette bulunan *vemâ katelûhu vemâ salebûhu* şeklindeki kullanımın, Yahudilerin Hz. İsa'yı önce öldürdükleri sonra da çarmıha gererek sergiledikleri şeklindeki iddialarına bir cevap olabileceği izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Yahudilerin Talmud'da yer alan söz konusu iddialarının o devrin siyasi şartları gereği mümkün olmadığı da açıklanmıştır. Bütün bu incelemelerle söz konusu âyette doketiklerin görüşlerinin Kur'an-ı Kerim'e etki ettiği iddialarının geçerli olmadığı ve âyetin muhatabının aslında Yahudiler olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Doketizm, Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa, Çarmıh.

Giriş

Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne hayatının neredeyse her aşamasıyla ilgili önemli tartışmalar söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Kur'an'da Hz. İsa'nın dünya hayatının sonuyla alakalı şöyle bir ifade yer almaktadır: *وما قتلوه وما صلبوه ولكن شبه لهم* "Oysa onlar onu öldürmediler

716 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

*ve asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi...*¹ Bu âyetin tefsirlerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunların en rağbet edilenlerinden birisi Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürmeyi planladıkları, ancak bu emellerine ulaşamadıkları, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği, çarmıha ona benzetilen birisinin gerildiği ve öldürüldüğüdür. Hz. İsa'nın çarmıhı hadisesi, Hıristiyanlar arasında da en baştan itibaren büyük teolojik tartışmaların yaşandığı önemli bir meseledir.

Miladi ilk yüzyıldan itibaren Hıristiyan dünyada varlığı bilinen *doketizm*,² bu konuyla alakalı görüşler ortaya koymuş, bu görüşler kilise babalarının tartışılacağıdır. Genel olarak doketiklere göre Hz. İsa tamamen ilahi bir varlık olup fiziki bir bedene sahip değildir. Onun fiziki yapısı görüntüden ibarettir. Fiziki bedeni olmayan birisinin çarmıha gerilmesi de mümkün değildir. Yukarıda bahsettiğimiz âyet hakkında tefsirlerdeki açıklamaların doketiklerin görüşleriyle benzerlik taşıması sebebiyle bazı Hıristiyanlar tarafından İslam'a eleştiriler yöneltilmiş, heretik/sapkın kabul edilen bir mezhebin görüşlerinin Kur'an-ı Kerim'de aktarıldığı söylenmiştir.

Ülkemizde, doketizm'i tanıtan "Hıristiyanlıkta Heretik Bir Grup Olarak Doketizm ve İsa Anlayışları" isimli yüksek lisans tezi³ dışında doketizm-İslam ilişkisini derinlemesine inceleyen bir akademik çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmamızda öncelikle doketiklerle ilgili bilgiler verdikten sonra onların çarmıh konusundaki görüşleri açıklanacaktır. Daha sonra yukarıdaki âyetin tefsirlerdeki yorumları özetlenecektir. Sonrasında bunların karşılaştırmasını yaparak iki yaklaşımın benzerlikleri, farklılıkları ve bu konuda yeni fikirler ortaya koymaya çalışılacaktır.

1. Doketikler ve İsa Mesih'in Çarmıha Gerilmesi Hakkındaki Görüşleri

Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren İsa Mesih'in tabiatıyla ilgili çeşitli soruların gündeme getirildiği ve tartışıldığı bilinmektedir. *İlahi Kurtarıcı nasıl insan bedeninde görünebilir? İsa Mesih ilk baştan itibaren mi, yoksa belli süreliğine mi insan olarak görünmüştür? İsa Mesih'in Tanrısal yönü çarmıhta ölmeden önce insan bedenini terk ederek göğe mi yükselmiştir? Onun fiziki yapısı gerçek insan biçiminde miydi, yoksa görüntüden mi ibaretti? İlahi bir varlığın yiyip içmesi vb. fiilleri söz konusu muydu?* bu sorulara örnek verilebilir. Doketikler de bunları cevaplamış, ancak görüşleri tarihi süreç içerisinde Kilise tarafından mahkûm edilmiştir.

Yunancadaki *gibi görünmek, benzemek* anlamındaki *dokein* kelimesinden gelen bir isim olan doketizm, genellikle İsa Mesih'in tam bir insan tabiatına sahip olduğunu reddederek onun dünyaya gelişi, insan olarak çarmıhta acı çekerek can vermesinin gerçek değil, sadece *görüntüden ibaret* olduğu şeklindeki görüşleriyle bilinirler. Doketizm, fiziki bedeni olmayan, zaman ve maddî alemin sınırlandırmadığı bir kurtarıcı düşüncesine kapı aralayan kristoloji anlayışlarının adıdır.⁴

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllardan itibaren hangi görüşlerin doketizm kapsamında görüldüğü ile ilgili farklı tutumlar söz konusu olmuştur. Önceleri Hz. İsa'nın beşerî varlığının diğer insanlardan farklı olduğunu iddia eden gruplar doketik olarak görülürken zamanla gnostik⁵

¹ <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/nisa-suresi-4/ayet-157/kuran-yolu-meali-5>. (Erişim 23 Ağustos 2021), En-Nisâ 4/157. (Mealler için aksi belirtilmedikçe Diyanet İşleri Başkanlığının <https://kuran.diyaret.gov.tr> adresi kullanılmıştır.)

² Kelimenin İngilizcesi *docetism*'dir. Türkçe çalışmalarda *doketizm* ve *dosetizm* şeklinde iki farklı kullanımı görülmektedir. Bu çalışmada *doketizm* kullanımı tercih edilmiştir.

³ Bilal Temiz, Hıristiyanlıkta Heretik Bir Grup Olarak Doketizm ve İsa Anlayışı (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁴ "Docetism", *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. Frank L. Cross - Elizabeth A. Livingstone (USA: Oxford University Press, 1997), 493; İain Gardner, "Docetism", *Encyclopedia of Religion* (Detroit: The Macmillan Reference USA, 2005), 4/2381.

⁵ Gnostisizm'le ilgili bilgi için bk. Edwin M. Yamauchi, *Pre-Christian Gnosticism* (Michigan: Baker Book House, 1983); Ayrıca bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 103-120; Şinasi Gündüz, "Erken Dönem Hıristiyan Gnostisizmi", *XVII. Kelam Anabilim*

gruplar tamamen doketik kabul edilmiştir. Ancak bazı doketik gruplar madde-ruh ikilemini ve maddeyi kötü görerek kurtuluşun ruhani olacağını ileri süren gnostik fikirleri savunsa da gnostisizmle doketizm'i aynı görmek doğru değildir. Kısaca doketizm, birbirinden farklı kristolojik anlayıştaki gruplar için kullanılmıştır.⁶ Örneğin Irenaeus en az yedi farklı doketik gruba değinmiştir.⁷

Doketik olarak tanımlanmalarının ne kadar uygun olduğu tartışmaları bir kenara bırakılsa da çeşitli kaynaklarda bu kapsamda isimleri zikredilen kişiler birbirinden çok farklı görüşlere sahiptir. Örneğin, Simon Magus İsa Mesih'in insanlara insan olarak gözükebilmek için gökten inip değişim-dönüşüm geçirdiğini ve kendisinin İsa olduğunu, çarmıhta acı çekmenin bizzat kendisi olduğunu ifade etmiştir. Antioch'lu Saturninus, İsa'nın doğmadığını, bedeni olmadığını, sadece görüntüden ibaret olduğunu söylemiştir. Suriye'li Cerdo, benzer görüşleri Roma'da Marcion'a öğretmiştir. Marcion, İsa'nın sadece insan özüne sahip olduğundan bedeninin görüntüden ibaret olduğunu söylemiştir.⁸ Valentinus, İsa'nın duyguları hisseden gerçek bir bedeni olmakla birlikte, sindirim gibi şeylere ihtiyaç duymayan bir yapıda olduğunu, bu özel yapıyla doğumunun Meryem'in içinden suyun bir borudan akıp geçmesi gibi gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Basilides, çarmıha taşıyan Cyrene'li Simon'un İsa'nın yerine geçirilerek çarmıha gerildiğini, İsa'nın kendisini Simon'un kılığına sokarak olanları gülerek izlediğini ileri sürmüştür. Bazılarıysa çarmıha gerilenin Yahuda olduğunu söylemiştir. Cerinthus, İsa'nın bakireden doğmadığını, Yusuf ve Meryem'in oğlu olduğunu, vaftizi esnasında Mesih'in güvercin şeklinde İsa'nın üzerine indiğini, çarmıhta can vermeden önce ayrılarak göğe yükseldiğini, Beşeri İsa'nın acı çekerek ölüp yeniden dirildiğini, İlahi Mesih'in ruhsal bir varlık olduğundan acı çekmediğini söylemiştir.⁹ Sonuçta İsa Mesih'in yerine başkasının çarmıha gerildiğini iddia eden, çarmıha İsa'nın beşeri yönünün gerildiğini ileri süren, İsa'nın fiziki bedeni olmadığını düşünen, onun diğer insanların fiziki yapılarından farklı bir bedeni olduğunu iddia eden çeşitli kristolojik anlayışların doketik çatısı altında değerlendirildiği görülmektedir.¹⁰

Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu, ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt (Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012), 61-73; Harun Işık, "Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi", *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu*, ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt (Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012), 29-43.

- ⁶ Guy G. Stroumsa, "Christ's Laughter: Docetic Origins Reconsidered", *Journal of Early Christian Studies* 12/3 (2004), 267-269; Jörg Frey, "'Docetic-like' Christologies and the Polymorphy of Christ: A Plea for Further Consideration of Diversity in the Discussion of 'Docetism'", *Docetism in the Early Church*, ed. Joseph Verheyden vd. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2018), 29; Michael Slusser, "Docetism: A Historical Definition", *Second Century: a Journal of Early Christian Studies* 1/3 (Fall 1981), 163-166, 169; Allen Brent, "Can There Be Degrees of Docetism?", *Docetism in the Early Church*, ed. Joseph Verheyden vd. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2018), 5-22.
- ⁷ Irenaeus of Lyons, *Against Heresies* (Erişim 30 Temmuz 2021), 1/23.2-3; 1/24.3-4; 1/26.1; 2/22.4-6; 3/11.3; 18/3-6; 22/1-2; 4/33.5; 5/1-2.
- ⁸ Przemyslaw Turek, "Crucifixion of Jesus - Historical Fact, Christian Faith and Islamic Denial", *Orientalia Christiana Cracoviensia* 3 (2011), 153-154.
- ⁹ Patricia Crone, "Jewish Christianity and the Qur'an (Part II)", *The Qur'anic Pagans and Related Matters: Collected Studies in Three Volumes*, ed. Hanna Siurua (Leiden&Boston: Brill, 2016), 1/285-286; A. Humbert, "Docetism", *New Catholic Encyclopedia* (Detroit: Thomson/Gale, 2003), 4/797; John Norman D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (London: Adam & Charles Black, 1968), 24-25; Maarten J. J. Menken, "The Secessionists of the Johannine Epistles and Docetism", *Docetism in the Early Church*, ed. Joseph Verheyden vd. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2018), 137-138; E. E. Elder, "The Crucifixion in the Koran", *The Muslim World* 13/3 (1923), 254; Adrew Keith M. Adam, "Docetism, Käsemann, and Christology: Why Historical Criticism Can't Protect Christological Orthodoxy", *Scottish Journal of Theology* 49/4 (Kasım 1996), 393; Geoffrey Parrinder, *Jesus in the Qur'an* (Oxford: Oneworld Publications, 1995), 110.
- ¹⁰ Todd Lawson, *The Crucifixion and the Qur'an: A Study in History of Muslim Thought* (Oxford: Oneworld, 2009), 4-6; Stroumsa, "Docetic Origins Reconsidered", 268-270. Tartışmalar için bk. Georg Strecker, *The Johannine Letters: A Commentary on 1, 2 and 3 John*, ed. Harold Attridge (Minneapolis: Fortress Press, 1996), 71-75.

718 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

Doketizm modern dönemde de tartışılmıştır. Christian Baur 1835'lerde doketizmi Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde görülen İsa'nın iki tabiatının olduğu şeklindeki ortodoks kristolojiye muhalif görüşler olarak tanımlamaktadır. 20.yy.'da Nag Hammadi literatürünün keşfedilmesiyle farklı gnostik gruplar keşfedildiğinden Norbert Brox, Peter Weigandth doketizmin kapsamını daraltmıştır. Weigandth, Valentinus, Basilides ve *Petrus İncili* yazarını doketik saymazken Marcion, *Yuhanna'nın İşleri*, Antioch'lu Saturninus ve Suriye'li Cerdo'yu doketiklere örnek vermektedir. Von Hayden doketizmi gnostisizm ya da Platoncu felsefeyle değil de melek bilim/angelology kavramlarıyla açıklamaya çalışarak insanların melek, meleklerin/tanrıların insan suretinde tezahür ettiği çeşitli örnekler sunar. Udo Schnelle, "Kurtarıcının sadece ilahi tabiata sahip olup yeryüzündeki varlığının görüntüden ibaret olduğu monofizit bir kristoloji biçimi"; Johannes Quasten, "İnsan tabiatını ve özellikle Mesih'in acı çekmesini reddetme" tanımlarını yapar.¹¹

Doketizm'in temelinde aşkın tanrı anlayışının bedenlenmesinin imkânsızlığı, meleklerin insanlarla iletişim kurmak için insan suretine bürünmesi gibi bazı Yahudi inançlarının etkisi veya Platon felsefesinin olduğu; ya da 1.yy.'da mevcudiyeti bilinen maddenin kötü olduğu düşüncesine veya Hz. İsa'nın çarmıha gerilmiş olmasının oluşturduğu hayal kırıklığına dayandığı görüşleri tartışılmıştır. Doketizm, 2.yy.'da çoğunlukla gnostik çevrelerde görülür. 4.yy.'da Hıristiyanlığın devlet dini otoritesi kazanmasından diğer muhalif gruplar gibi doketikler de etkilenmiş; *apollinarianizm* biçiminde görünmüştür.¹² Maniheizm ve gnostisizmin yenilmesiyle birlikte doketik gruplar ortadan kalkmaya başlasa da görüşleri, 4-5.yy.'larda İspanya'da Priscillianistler, 10.yy.'a kadar Anadolu'da Pavlikanlar, İstanbul'da Selicianlar arasında, sonrasında Slav coğrafyada Bogomiller ve batıda Katarlar arasında varlığını sürdürmüştür.¹³

Doketikler görüşleri için Yeni Ahit'e müracaat ederek İsa Mesih'in dirilmesi sonrası ilahi bir varlık şeklinde tecelli ettiğine dair cümlelerle,¹⁴ onu normal insan gibi algılamının zor olduğu yerlere dikkat çekerler.¹⁵ Doketik karşıtları özellikle İsa Mesih'in dirilişinin bedenle olduğunu açıkça ifade eden cümleleri vurgular.¹⁶ Ayrıca bazı araştırmacılar Yeni Ahit'in çeşitli yerlerinde eleştirilen görüşlerin farklı doketik gruplara ait olduğunu ileri sürer.¹⁷ Bunlara ilaveten Yuhanna Literatüründeki¹⁸ pek çok ifade doketizm bağlamında tartışılmıştır. Yeni Ahit'in 1.yy.'in sonunda oluşturulduğu dikkate alındığında, burada doketiklerin lehine ve aleyhine yorumlanabilecek ifadelerin bulunması, Hıristiyanlar arasında İsa'dan hemen sonra tartışmaların başladığına veya kutsal metinlerin oluşumu sırasında teolojik gayelerle bu ifadelerin metinlere yerleştirildiğine işaret olarak görülebilir.¹⁹

¹¹ Frey, "Docetic-like' Christologies and the Polymorphy of Christ", 30-32; Menken, "The Secessionists of the Johannine Epistles and Docetism", 135-136.

¹² John Sweet, "Docetism: Is Jesus Christ really human or did he just appear to be, so?", *Heresies and How to Avoid Them*, ed. Ben Quash - Michael Ward (London and Massachusetts: SPCK Pub. and Hendrickson Pub., 2007), 24-26; Slusser, "Docetism: A Historical Definition", 163.

¹³ John Arendzen, "Docetae", *The Catholic Encyclopedia (New Advent Online Edition)* (New York: Robert Appleton Company, 1909).

¹⁴ Markos 16:12, Luka 24:16, 31, Yuhanna 20:25-2.

¹⁵ Yuhanna 4:31-32, 18:8, 11, 36 ve 19:9 ve 28-34. Ayrıca bk. Romalılar 7:18-20, Galatyalılar 5:17, 1. Yuhanna 2:15.

¹⁶ Luka 24:39, Yuhanna 20:25-28, Matta 28:9.

¹⁷ 1.Yuhanna 2:18, 1. Yuhanna 4:1-3, 2. Yuhanna 7, Koloseliler 2:8-9, 1. Timoteos 3:16, Filipililer 2:6-8, İbraniler 5:5-9 gibi.

¹⁸ Yuhanna İncili, Yuhanna'nın Mektupları ve Vahiy kitabını ihtiva eder.

¹⁹ Sinoptik incillerde haçı Cyrene'li Simon, Yuhanna İncilinde bizzat İsa'nın taşımasının doketiklere karşı bilinçli yazıldığı belirtilmiştir. Reimund Bieringer, "The Passion Narrative in the Gospel of John: A Hotbed of Docetism?", *Docetism in the Early Church*, ed. Joseph Verheyden vd. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2018), 118; Menken, "The Secessionists of the Johannine Epistles and Docetism", 125; Frey, "Docetic-like' Christologies and the Polymorphy of Christ", 28-29, 37-38; Brent, "Can There Be Degrees of Docetism?", 13-17; Edwin M. Yamauchi, "The Crucifixion and Docetic Christology", *Concordia Theological Quarterly* 46/1 (1982), 6.

Apokrif metinlerde de doketik unsurlar bulunmaktadır. *Latince Çocukluk İncil'i*nde İsa Mesih'in ebesi "Cesaretimi toplayıp eğildim ve ona dokundum... onun diğer yeni doğan çocuklar gibi bir ağırlığı yoktu. Ayrıca tüm yeni doğan çocuklar ağlarken onun ağlamadığını görünce çok şaşırıldım." der.²⁰ *Tomas'ın Çocukluk İncil'i*nde İsa'nın küçük bir çocukken diğer çocuklardan farklı olarak nasıl mucizevi güçleri olduğu anlatılmaktadır.²¹ *Yuhanna'nın İşleri*'nde çarmıh hadisesinde çevredekilerin gördükleriyle gerçeğin farklı olduğu, İsa'nın çarmıhta işkence gördüğü, vücudundan kanlar döküldüğü görülse de gerçekte bunların görün-tüden ibaret olduğu; ona dokunanların bazen maddi bedenini hissedip bazen hissetmedikleri, onun ayak izinin hiç çıkmadığı ifade edilmektedir. Yuhanna ayrıca çarmıh esnasında bir mağaraya kaçtığını, oradayken İsa Mesih'in "Yuhanna, şu an Kudüs'teki insanlar beni çarmıha geriyorlar, mızrak ve çeşitli şeylere vücudumu deliyorlar, içmem için sirke ve öd veriyorlar, ama ben seninle konuşuyorum..." dediğini aktarır. *İsaya'nın Yükselişi*'nde bebeğin doğumuyla ilgili şu izah vardır: "İki ay sonra Yusuf ve karısı Meryem evlerinde yalnızken, Meryem gözleriyle küçük bir çocuğu gördüğünde şaşırıldı. Şaşkınlığı azaldığında rahmi kendi çocukluğunda olduğu hale geldi... Bazıları Meryem evlenmeden iki ay önce doğum yaptı dedi. Bazıları o doğum yapmadı, ne ebe ona gitti ne de doğum çılgınlıkları duyduk dediler."²² *Petrus'un İşleri*'nde "O açlık, susuzluk hissetmeksizin, sırf bizim iyiliğimiz için yedi içti." denilir. *Petrus İncil'i*nde İsa'nın çarmıhta hiç acı hissetmiyormuşçasına huzurunu koruduğu, süresi dolduğunda "Gücüm! Ey güç! Beni terk ettin." dediği ifade edilir.²³

Benzer ifadeler Nag Hammadi Literatüründe de vardır. *The Second Treatise of the Great Seth*'te İsa, "...bir başkası safra ve sirkeyi içti, ben değildim. Bana bir kamçı ile vuruyorlardı ama bir başkası, Simon omuzunda haçı taşıyordu. Başkası dikenli tacı taktı. Ve ben yüksektedim; hükümdarın bütün aşırılıkları, onların kibir ve hatalarının sonuçları ile alay ediyordum. Onların cehaletlerine gülüyordum."²⁴ der. *Apocalypse of Peter*'e göre *Beşerî İsa* ve *İlahi Mesih* olarak İsa Mesih'in iki boyutu bulunmaktadır. Çarmıha gerilen Beşerî İsa'dır; İlahi Mesih ise bir ağacın üzerinde olanlara gülerken tasvir edilmektedir.²⁵

Doketik kavramı ilk olarak 190-203 arası Antakya Piskoposluğu yapan Serapion'un Rhossus²⁶ cemaatine yazdığı, Eusebius'un *History of the Church* isimli eserindeki mektubunda kullanılmaktadır. Mektupta, ibadette *Petrus İncil'i*'nin okunmasına önce izin verdiği, ancak bu incildeki Marcion ve doketiklere ait sapkın görüşlerle karşılaştığından bunu yasakladığı ifade edilmektedir.²⁷

²⁰ The Latin Infancy Gospels 74:2 Bart R. Ehrman - Zlatko Pleše (ed.), *The Other Gospels; Accounts of Jesus from Outside the New Testament*, çev. Bart R. Ehrman - Zlatko Pleše (New York: Oxford University Press, 2014).

²¹ 6-15. bölümler arasında bu mucizeler anlatılmaktadır. *Infancy Gospel of Thomas (Latin Form)*, çev. Alexander Roberts - James Donaldson (Erişim 11 Ağustos 2021).

²² *Ascension of Isaiah*, çev. Robert H. Charles (Erişim 11 Ağustos 2021), 11: 7-14.

²³ The Acts of John, 101-102, J. K. Elliott, *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation* (Oxford: Clarendon Press, 2005), 321; Travis W. Proctor, "Bodiless Docetists and the Daimonic Jesus: Daimonological Discourse and Anti-Docetic Polemic in Ignatius' Letter to the Smyrnaeans", *Archiv für Religionsgeschichte* 14/1 (2013), 189; Yamauchi, "The Crucifixion and Docetic Christology", 7-8. Petrus İncil'i'nin bütün halinde değerlendirildiğinde doketik görülemeyeceği ile ilgili görüşler için bk. Jerry W. McCant, "The Gospel of Peter: Docetism Reconsidered", *New Testament Studies* 30/2 (Nisan 1984), 269-270.

²⁴ *The Second Treatise of the Great Seth*, çev. Roger A. Bullard - Joseph A. Gibbons (Erişim 11 Ağustos 2021).

²⁵ *The Apocalypse of Peter*, çev. James Brashler - Roger A. Bullard (Erişim 23 Temmuz 2021). Farklı örnekler için ayrıca bk. Yamauchi, "The Crucifixion and Docetic Christology", 10.

²⁶ Hatay'ın Arsuz ilçesi.

²⁷ Michael D. Goulder, "Ignatius' 'Docetists'", *Vigiliae Christianae* 53/1 (1999), 22-23; McCant, "The Gospel of Peter", 259. Brent, "Can There Be Degrees of Docetism?", 18-19.

720 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

Ignatius, Justin Martyr, Irenaeus, Clement, Tertullian, Hippolytus ve Origen gibi kilise babaları doketizm'le mücadele etmiştir.²⁸ Ignatius, Trallianlara²⁹ Mektubunun 10 ve 11. bölümlerinde ve Smyrna'lılara³⁰ Mektubunun 2-7. bölümler arasında³¹ Mesih'in bedenine yönelik vurguda bulunarak, doketiklerin Mesih'in çarmıhta acı çekmesinin görünümünden ibaret olduğu görüşünü eleştirir. Ignatius onları *insan görünümlü canavarlar* olarak tavsif ederek inanlanlara onlarla bir araya gelmemeyi önerir. Polycarp, Filipililere yazdığı mektubun 7. bölümünde İsa'nın inkarnasyonunu inkâr edenleri şeytanın çocukları ilan eder.³² Justin Martyr, yeniden dirilme hakkındaki yazısının 2. bölümünde İsa Mesih'in bedene sahip olmadığı, sadece ruh olarak var olduğu görüşlerini aktararak eleştirir.³³ İskenderiye'li Clement, *The Stromata* isimli eserinde Valentinus, Marcion, Basilides gibi sapkın gördüğü şahıslara ilaveten aralarında doketikleri de ismen zikrettiği başka sapkın grupları sıralar.³⁴ Irenaeus *Adversus Haereses* isimli eserinde doketizm'le irtibatlandırılan Simon Magus'un,³⁵ Basilides'in,³⁶ Cerinthus'un,³⁷ Marcion'un,³⁸ Valentinusçuların görüşlerini zikrederek bunların tamamını reddeder.³⁹ Hippolytus'un *Refutation of All Heresies* isimli eserinde Basilides, Apelles, Cerinthius, Ebionitler ve Marcion gibi gnostiklerden ayrı olarak doketiklerin görüşlerinin aktarılması da önemlidir.⁴⁰ Ancak kilise yazarları arasında hangi grubun doketik kabul edilip edilmeyeceği hususu ihtilafıdır. Örneğin Irenaeus'un doketik kabul ettiği bazı grupları Hippolytus, Tertullian ve Clement doketik görmemektedir.⁴¹

Doketizm İslam öncesi dönemde Hıristiyan Kilise Babalarının hedef tahtasında olsa da, İslam dininin ortaya çıkışı ve Hıristiyanların bulunduğu coğrafyalara süratle yayılmasıyla birlikte Hıristiyan araştırmacılar, 8. yy.'ın ortalarından günümüze kadar doketizm'in Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi hususunda İslam'a etkisinin olduğunu iddia etmişlerdir. Zaten batılı araştırmacıların İslam'ın kökenini Yahudiliğe ve özellikle Doğu Roma'ya uzaklığı sebebiyle heretiklerin sığınağı olan Arabistan'daki heretik Hıristiyan gruplara dayandırması meşhurdur. Bazı Hıristiyan kaynaklarda çeşitli heretik grupların Arap yarımadasında Hicaz'dan daha ziyade yarımada'nın kuzey batı bölgelerinde bulunduğu söylenmesi de müsteşrikleri yolundan döndürmemiş, onlar Nesturiler, Miafizitler vb. heretik grupların İslam'ın doğuşuna etki

²⁸ Menken, "The Secessionists of the Johannine Epistles and Docetism", 139-140; Stroumsa, "Docetic Origins Reconsidered", 269.

²⁹ Aydın ili.

³⁰ İzmir.

³¹ Ignatius of Antioch, *The Epistle of Ignatius to the Smyrnaeans*, çev. Alexander Roberts - James Donaldson (Erişim 10 Ağustos 2021).

³² Polycarp, *The Epistle of Polycarp to Philipians*, çev. Kirsopp Lake (Erişim 11 Ağustos 2021).

³³ Justin Martyr, *Fragments of the Lost Work of Justin on the Resurrection*, çev. Alexander Roberts - James Donaldson (Erişim 11 Ağustos 2021).

³⁴ Clement'in eserinin metni için bk. Clement of Alexandria, *The Stromata*, 7/17; (Erişim 05 Ağustos 2021); Brent, "Can There Be Degrees of Docetism?", 19; Stroumsa, "Docetic Origins Reconsidered", 269.

³⁵ Irenaeus of Lyons, *Against Heresies*, 1/23.2-3.

³⁶ Basilides'in görüşleri için bk. Turek, "Crucifixion of Jesus...", 154-155; Irenaeus of Lyons, *Against Heresies*, 1/24.3-4.

³⁷ Irenaeus of Lyons, *Against Heresies*, 1/26.1.

³⁸ Irenaeus of Lyons, *Against Heresies*, 4/33.2-5.

³⁹ Irenaeus of Lyons, *Against Heresies*, 3/11.3; 16.1; 18.3-6; 22.1-2.

⁴⁰ Hippolytus of Rome, *The Refutation of All Heresies (Book 10)* (Erişim 11 Ağustos 2021).

⁴¹ Adam, "Docetism, Käsemann, and Christology", 394; Brent, "Can There Be Degrees of Docetism?", 25.

ettiği, Mekke'de bu inançlara mensup Hıristiyanların bulunduğu iddialarını dile getirmeye devam etmişlerdir.⁴² Arthur Jeffrey,⁴³ Richard Bell,⁴⁴ John Toland,⁴⁵ Jonathan Berkey,⁴⁶ Samuel Zwemer, Robert Speer, Gustav Weil, Jaakko Hämeen-Anttila,⁴⁷ Henry Lammens, Tor Andrae, Giulio Basetti-Sani bu iddiaları dile getirenler arasındadır.⁴⁸ Örneğin Zwemer, Arabistan'ın Hıristiyan heresisinin anayurdu olduğunu, Hz. Meryem'e tapan Collyridianların burada bulunduğunu ileri sürer. Gustav Weil, teslis ve Mesih hakkında sapkın inançları olan Marianitler ve Collyridianlar'dan bahseder. Richard Bell, Samsat'lı Pavlus, Bostra'lı Beryll, Elkasailer, Collyridianların bulunduğu Arabistan'ın heretiklerin kaynağı olarak şöhret bulduğunu, bölgenin Semitik zihinle Grek aklının karşılaşma/çatışma mekânı olmasının bunda etkisi olduğunu söyler. Henry Lammens, Mekke'de heretik Hıristiyanların mevcudiyetinden bahseder. Basetti-Sani, Hz. Peygamberin Miafizit⁴⁹ ve Nesturi Hıristiyanlarla karşılaştığını, Kur'an'da Hıristiyanlık karşıtı ifadelerin heterodoks ve heretik Hıristiyanlara yönelik olduğunu iddia eder.⁵⁰

Doketizm-Kur'an ilişkisi bağlamında Şamlı Yuhanna (Yuhanna ed-Dimeşkî, öl. 749), doketiklerin görüşünün Kur'an'da bulunduğu suçlamasını yapan ilk kişidir. *On Heresies* adlı eserinde Hz. Muhammed'in 'Yahudilerin Hz. İsa'yı tutuklayıp çarmıha germek istedikleri, ancak onun gölgesini çarmıha gerdiklerini, Allah'ın Mesih'i çok sevdiğinden onun çarmıha gerilmesine müsaade etmeyip onu göğe yükselttiğini' söylediğini iddia eder.⁵¹ Cusa'lı Nicolas, Thomas Aquinas, Martin Luther,⁵² modern dönemde Claus Schedl, Günther Risse, Patricia Crone, Michel Hayek ve Neal Robinson da doketiklerin görüşlerinin Kur'an-ı Kerim'e etki ettiği iddiasını sürdürür.⁵³ Georges Anawati,⁵⁴ Gerald Hawting, Henry Corbin,⁵⁵ Georges Parrinder⁵⁶ ve

⁴² Gabriel Said Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'an and the Many Aspects of Qur'anic Rhetoric", *Al-Bayân - Journal of Qur'an and Hadith Studies* 12 (2014), 43-45; Gabriel Said Reynolds, "On the Qur'an and Christian Heresies", *The Qur'an's Reformation of Judaism and Christianity*, ed. Holger M. Zellentin (London and New York: Routledge, 2019), 319-320.

⁴³ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (Leiden: Brill, 2007), 1-2.

⁴⁴ Richard Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environment* (London: Frank Cass & Co. Ltd., 1968), 41-43.

⁴⁵ Timurlenk Chekovikj - Elena Trencavska Chekovikj, "Jesus and Monotheism, the Similarity and Relations Between Early Judeo-Christian Credence and Islam", *Journal of the Modern Islamic Studies: Scientific Journal* 2 (2020), 45.

⁴⁶ Jonathan Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 39-49.

⁴⁷ Jaakko Hämeen-Anttila, "The Christian Context of the Qur'an", *Routledge Handbook on Christian-Muslim Relations* (London and New York: Routledge, 2018), 27.

⁴⁸ Gabriel Said Reynolds, "The Muslim Jesus: Dead or Alive?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72/2 (2009), 44-45.

⁴⁹ Hz. İsa'nın tabiatındaki beşerî ve ilahî yönlerin birlikte bulunduğu ifade eden bir kavramdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dursun Ali Aykıt, Etiyopya Kilisesi (İstanbul: Milet Nihal, 2021), 84-88.

⁵⁰ Reynolds, "On the Qur'an and Christian Heresies", 319-321.

⁵¹ On Heresies, 101, St. John of Damascus, *Saint John of Damascus: Writings*, çev. Frederic H. Chase Jr. (Washington DC: The Catholic Un. of America Press, 1958), 155-156. Neal Robinson, *Christ in Islam and Christianity* (USA: State University of New York Press, 1991), 106-107.

⁵² Ian Mevorach, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q 4:157-58", *Journal of Religion & Society* 19 (2017), 10.

⁵³ Robinson, *Christ in Islam and Christianity*, 110-112; Crone, "Jewish Christianity and the Qur'an", 1/284-285; Leirvik Oddbjørn, *Images of Jesus Christ in Islam* (London and New York: Continuum, 2010), 30-31, 35; Mahmoud M. Ayoub, "Towards an Islamic Christology, II: The Death of Jesus, Reality or Delusion", *The Muslim World* 70/2 (Nisan 1980), 95.

⁵⁴ G. C. Anawati, "İsa", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. E. Van Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997), 4/83-84.

⁵⁵ Henry Corbin, *Spiritual Body and Celestial Earth: From Mazdean Iran to Shi'ite Iran*, çev. Nancy Pearson (New York: Princeton University Press, 1977), 178-179.

⁵⁶ Parrinder, *Jesus in the Qur'an*, 105-121. (Parrinder, Hıristiyan yorumcular arasında bu düşüncenin çok yaygın olduğunu ifade etmekle birlikte alternatif yorumlara da değiniyor).

722 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmih Söylemini Doketizm'den ...

Richard Bell⁵⁷ de eserlerinde bu iddialardan bahsederler.⁵⁸ Ancak, Hz. Peygamberin heretik gruplarla irtibatı olduğunu ortaya koyabilecek delil bulunmadığı, özellikle gnostik grupların 6. yy.'dan önce ortadan kaybolduğundan Kur'an-ı Kerim'deki çarmih fikrinin doketiklerden alındığı iddiasının varsayımdan öteye geçmediği görüşünde olan batılı araştırmacılar da bulunmaktadır.⁵⁹

2. Kur'an-ı Kerim'deki Çarmih Anlatısı ve Yorumları

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'dan isminin yanı sıra *Meryem oğlu, Meryem oğlu İsa, Meryem oğlu İsa Mesih, el-Masih, nebi, resul, min el-mukarrabîn, vecîh, mübarek, kavlu'l-hak ve Abdullah* şeklinde 15 surede, 93 kez bahsedilmiştir.⁶⁰ Ancak, çarmih konusu Kur'an-ı Kerim'de sadece bir kez geçmektedir.

Nisa Sûresi 157. âyetteki *velakin şübbihe lehüm* ifadesi bazı meallerde şöyle tercüme edilmiştir:

Diyanet İşleri Başkanlığı	: "Fakat onlara öyle göründü."
Elmalılı Hamdi Yazır	: "Öldürdükleri kimse onlara İsa gibi gösterildi."
Yaşar Nuri Öztürk	: "Sadece o onlara benzer gösterildi."
Edip Yüksel	: "Öyle yaptıklarını sandılar."
Süleyman Ateş	: "Fakat (bu iş) kendilerine, benzer gösterildi."
Ahmet Rıza Han	: "Onlar için benzer bir görünüm yaratıldı."
Daryabadi	: "Onlara şüpheli yapıldı."
Hilali-Han	: "İsa'nın görünümü başka bir adamın üzerine konuldu."
Karai ve Yusuf Ali	: "Onlara böyle görünmesi sağlandı."
Server	: "Aslında onlar yanlışlıkla bir başka kişiyi öldürdü."
Garibullah-Derviş	: "Onlar için çarmıha gerilen kişiye İsa Peygamberin görünümü verildi."
Mustafa İslamoğlu	: "Fakat (kafa karışıklığıyla) onlara öyle olmuş gibi geldi."
Mehmet Okuyan	: "Fakat kafaları karıştırılmıştı."
Mustafa Öztürk	: "Fakat onlar öyle sandılar." ⁶¹

Meallerde ayetteki şüphenin kim veya ne üzerinde olduğu belirsizdir. Bazı meallerde belirsizlik çarmih hadisesi üzerinde, bazılarında ise çarmıha gerilenin kim olduğu üzerindedir. Tefsirlerdeyse Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği konusunda görüş birliği vardır. Müfessirler Hz. İsa'nın yerine çarmıha gerilenin kim olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Yahudilerin Hz. İsa'yı yakalamaya geldiğinde genellikle bir başkasının onun görünümüne benzetildiği, bu ki-

⁵⁷ Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environment*, 153-155.

⁵⁸ Chekovikj - Trencavska Chekovikj, "Jesus and Monotheism...", 50; Wanis Semaan, "The Relationship of Islam to Judaism and Christianity", *Melanesian Journal of Theology* 11/1-2 (1995), 72-73.

⁵⁹ Elder, "The Crucifixion in the Koran", 255; Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'ân", 50-51.

⁶⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfazil-Kur'âni'l-Kerim* (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1982), 118, 316-318, 443, 494-495, 542, 577, 666, 686-687.

⁶¹ <https://tanzil.net/#4:157>, (Erişim 10 Ağustos 2021); <https://mealler.org/SureveAyetler.aspx?sureid=004&ayet=157>, (Erişim 02 Kasım 2021); Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali; Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 136.

şinin Hz. İsa zannedilerek çarmıha gerildiği, bu sırada Hz. İsa'nın göğe yükseltildiği ifade edilmiştir. Başka birinin Hz. İsa yerine ikame edilmesi biçiminde gerçekleştiği varsayılan yoruma *ikameci yorum* denilmiştir.⁶² Tefsirlerdeki *ikameci yorum* çeşitlerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Mukâtil b. Süleyman (öl.767): Hz. İsa'ya benzetilen kişi Yahuda isimli (Yahuda İşkariyot değil) Hz. İsa'yı cezalandırmak isteyen bir kişidir. Yahudiler tarafından Hz. İsa'yı götürme altında tutmakla görevlendirilmiş bu kişi onu hem lanetlemiş hem de ona tokat almak suretiyle fiziksel zarar vermiştir.⁶³ Bu isim başka rivayetlerde Tityanus, Tayatabus, Tibabus, Tityanus olarak geçmektedir.⁶⁴

2- Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 923) dört farklı ikameci yorum nakletmektedir.

i. Yahudilerce kuşatıldığında Hz. İsa'nın havarilerinin tamamı ona benzetilmiş, Yahudilerin herkesi öldürme tehdidi karşısında Hz. İsa'nın 'Hanginiz bugün cennet karşılığında canını satar?' sorusu sonrası birisi gönüllü olarak Yahudilere kendisinin İsa olduğunu söylemiş, Yahudiler onu önce öldürüp sonra çarmıha germişlerdir.⁶⁵

ii. Talebelerinden birisinin Hz. İsa'yı arayan Yahudilere gidip onu ihbar ettiği, onlara Hz. İsa'yı gösterdiği ama onların Hz. İsa'yı başka biriyle karıştırıp yakaladıklarını, işkenceyle çarmıha götürdüklerini, bu sırada Hz. İsa'nın göğe yükseltildiği, bu kişinin çarmıhta 7 gün kaldığı, havarilerin bu durumu görmediği, çarmıha gerilenin bu kişi olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

iii. Hz. İsa havarileriyle kuşatıldıklarında arkadaşlarına, kendi şekline girip öldürülenin cennete gideceğini söylemiş, onlardan biri Hz. İsa'nın şekline girerken o göğe yükselmiştir. Havariler evden çıkınca dışardakiler onları saymış, bir kişi az olduklarını tespit etmişler, Hz. İsa kılığında birini gördüklerinde onun İsa olduğundan şüphelenmişler, ama onu yine de asmışlardır.⁶⁷

iv. Hz. İsa annesiyle, Yahudilerin eziyet ve işkenceleri sebebiyle şehir şehir gezer. Yahudiler onu zamanın putperest Şam Valisine/Kralına şikâyet ederler. O da Kudüs'teki temsilcisinden Hz. İsa'ya işkence yaparak onu asmasını ister. Temsilci, bir grup yahudiyle İsa'nın bulunduğu eve gider. Allah içerdeki havarilerden birini Hz. İsa'ya benzetir. İçeri giren valinin/kralın adamları bu kişiyi önce öldürüp sonra asarlar. Hz. İsa Allah tarafından katına yükseltilir. Bu *ikameci yorum* Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (öl.1373) tarafından da nakledilmektedir.⁶⁸

3- Ebû Ca'fer Tûsî (öl.1067): Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürmek için aradığı sırada Allah onu kendi katına yükseltmiş, bu haberin yayılması üzerine Yahudiler yüksek ve izole bir tepede başka birisini çarmıha germiş, ceset tanınmayacak hale gelinceye kadar buraya kimseyi yaklaştırmamışlardır. Böylece onun çarmıha gerilmesi ve ölümüyle ilgili yalan haber yayarak diğer Yahudilerin Hz. İsa'ya inanmalarını önlemeyi amaçlamışlar; şahit oldukları Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesini gizlemeyi başarmışlardır.⁶⁹

4- Zemahşerî (öl.1144) iki farklı ikameci yorum nakletmektedir.

⁶² Lawson, *The Crucifixion and the Qur'ân*, 65-103; Brent Neely, "At Cross Purposes: Islam and the Crucifixion of Christ, A Theological Response", *Transformation* 34/2 (2017), 182.

⁶³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 1/425-426.

⁶⁴ Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't- Te'vil = Beydavî Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 1/606; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrül-Kebîr = Mefatihü'l-Gayb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 6 (11-12)/100.

⁶⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 3/162.

⁶⁶ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3/162-163.

⁶⁷ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3/163-164.

⁶⁸ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3/165-166; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri = Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azim*, çev. Bekir Karlığa - Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 5/1982-1983.

⁶⁹ Tûsî bunu Cübbâ'î'den naklen aktardığını söylemektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî Tûsî, *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), 3/383.

724 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

i. Kendisine ve annesine yönelik tutumları sebebiyle Hz. İsa'nın bedduası sonrası bir grup Yahudi maymun ve domuza dönüştürülür. Bu yüzden Yahudiler onu öldürmeyi kararlaştırır. Allah onu bu durumdan kurtarıp semaya yükselteceğini kendisine haber verdiğinde Hz. İsa, müritlerine kimin gönüllü olarak onun suretine bürünmeyi, öldürülüp çarmıha gerilip cennete girmeyi isteyeceğini sorar. Birisi kabul eder ve bu kişi çarmıha gerilirken Hz. İsa göğe yükseltilir. Bu yorum Fahreddin er-Râzî (öl.1210) ve Beyzâvî (öl.1286) tarafından da nakledilmiştir.⁷⁰

ii. Yahudiler Hz. İsa'yı öldürmek istediğinde talebelerinden birisi onlarla iş birliği yaparak onlara İsa'nın yerini göstermek ister. Hz. İsa'nın bulunduğu yere girdiklerinde Allah hainin yüzünü Hz. İsa'ya benzetir. Hz. İsa göğe yükseltilirken hain çarmıha gerilir. Bu yorum Râzî tarafından da nakledilmiştir.⁷¹

5- Râzî tarafından yukarıda değindiğimiz Zemahşerî'nin naklettiği yorumlara ilaveten iki farklı yorum daha aktarılmıştır.

i. Hz. İsa ve havarilerinin bir evde olduğunu öğrenince Yahudilerin reisi bir adamından içeri girip onu çıkarmasını emreder. Hz. İsa evin çatısından yükseltilirken onu tutuklamak için eve giren bu kişi İsa biçimine dönüştürülür; yakalanarak çarmıha gerilir.⁷²

ii. Hz. İsa bir dağdan semaya yükselirken bir kişi ona benzetilir. Bu kişi Hz. İsa olmadığını söyleyerek feryat etse de dikkate alınmaz, çarmıha gerilir.⁷³

6- İbn Kesîr tarafından, yukarıda değindiğimiz Taberî'de yer alan yoruma ilaveten iki farklı yorum daha nakledilmiştir.

i. Hz. İsa'nın 13 havarisi vardır. Bunlardan birisi olan Sercis (Sergius) adındaki havari, onun görünümüne dönüşüp çarmıha gerilmiştir.⁷⁴

ii. Hz. İsa'ya ihanet edip onun yerini göstermek için Yahudilerle anlaşılan Yudes Zeke-riyya Yuta isimli havari içeri girdiğinde, Hz. İsa göğe yükseltilmiş olduğundan Sercis'i Hz. İsa'nın suretinde görüp onu ihbar eder. Sonra pişman olarak kendisini ipe boğarak öldürür.⁷⁵

7- Mevdûdî (öl.1979): Hz. İsa çarmıha gerilmemiş; çarmıha gerilen kişi şu veya bu şekilde Hz. İsa'nın yerine çarmıha gerilmiştir.⁷⁶

Tefsirlerde ikameci görüş dışında değerlendirmeler de yapılmıştır. Taberî sadece çeşitli görüşleri aktarmakla yetinmemiş, aktardığı farklı rivayetleri değerlendirerek hangi görüşün daha makul olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁷⁷ Zemahşerî ise *şübbiye lehüm ve innâ katalnâhu* ifadesinden hareketle gramere dayalı yorum geliştirmiştir. Burada birinin Hz. İsa'nın değil, Hz. İsa'nın başka birinin suretine büründürüldüğünü ve onların bu işte şüpheye

⁷⁰ Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri = El-Keşşaf an Haka'iki Gavamid't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Abdulaziz Hatip vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/326 (Kullandığımız baskıda tefsirin Arapça metni ve Türkçe tercümesi yan yana verilmektedir. Türkçe tercümede cennete girme karşılığı Hz. İsa'nın yerine gönüllü olan kişinin adı parantez içinde [Yahuda İskariyot] olarak verilmiştir. Oysa bu kısım Arapça metinde yoktur. Yahuda İskariyot'un çarmıha gerildiği ile ilgili rivayetler diğer tefsirlerde yer alsa da onun çarmıha gerilmesi gönüllü olarak cennete girme vaadi karşılığı değil, ihanetin bir karşılığı gibi sunulmaktadır); Ayrıca bk. er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/100 (Râzî'nin tefsirinde domuz ve maymuna dönüşme kısmı yer almaz); Beyzâvî, *Beydavî Tefsiri*, 1/606-607.

⁷¹ Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri*, 2/326; er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/100.

⁷² er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/100.

⁷³ er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/100.

⁷⁴ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 5/1986-1987;; Tûsî ve Taberî, İbn İshak'ın Hz. İsa'ya benzetilerek öldürülen kişinin adının Sercis olduğunu söylediğini nakleder. Bilgi için bk. et-Taberî, *Taberi Tefsiri*, 3/164; Tûsî, *et-Tibyân*, 3/383.

⁷⁵ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 5/1986-1987;; Ayrıca bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 3/383.

⁷⁶ Seyyid Ebû'l-A'la Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an: Kur'an'ın anlamı ve tefsiri*, ed. Ali Bulaç, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1/347-348.

⁷⁷ et-Taberî, *Taberi Tefsiri*, 3/164.

düştüklerini ya da öldürdükleri kişi ile ilgili şüphede kaldıklarını söylemiştir.⁷⁸ Zemahşerî'nin takipçilerinden Beyzâvi ise tefsirinde "Belki de kimse öldürülmedi, ancak öldürüldüğüne dair şayia çıktı" ifadelerine yer vermiştir.⁷⁹

Zemahşerî Hz. İsa'nın müritlerinin yaşanan hadise üzerine çeşitli gruplara ayrıldıklarını, bazılarının "O bir tanrıydı, onu öldürmek doğru değildi"; 2. grubun "O çarmıha gerildi ve öldürüldü"; 3.'sünün "Çarmıhtaki İsa ise bizim -havari- dostumuz nerede? Eğer o çarmıhtaki havari dostumuz ise İsa nerede?" dediklerini; 4. grubun "O semaya yükseltildi"; 5. grubun "Yüzü İsa'nın yüzü ama bedeni arkadaşımızın bedeni" diyerek şüpheye düştüklerini aktarır.⁸⁰ Taberi ve İbn Kesîr, Hz. İsa sonrasında talebelerinin ihtilafa düştüğünü, Yakubilerin "Tanrı aramızdaydı ve semaya yükseldi"; Nesturilerin "Tanrının oğlu aramızdaydı ve Tanrı onu katına yükseltti"; Müslümanların "Allah'ın kulu ve resulü aramızdaydı, semaya yükseltildi" dediklerini, ilk iki grubun son grubu yok ettiklerini söyler.⁸¹ Beyzâvi, Yahudilerin Hz. İsa'nın akıbeti hususundaki ihtilafından bahsederek Zemahşerî'de yer alan yukarıdaki grupların yanı sıra "o yalancı idi, onu gerçekten öldürdük" diyenlerin, ayrıca "ceset asıldı, ruhu göğe yükseldi" diyenlerin olduğundan da bahseder.⁸²

Râzî, Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürdükleriyle ilgili ifadelerinin istihza için olduğunu söyler.⁸³ Râzî ayrıca, birinin başkasının yerini alması durumunda, bireyin eylemlerinin sahibinin belirsizliğinin hukuki ve sosyal alanda kaotik durumlara neden olabileceğini; evlilik, boşanma ve mülkiyet hususlarında hiçbir sosyal normun tespit edilemeyeceğini söyler. Ayrıca bu durum tevâtürün nakledilen rivayetlerle, kutsal yasalarla, peygamberlerle ilgili bazı şüphelerin doğmasına yol açacaktır. Razi şöyle bir izah geliştirir: Allah Hz. İsa'yı göğe yükselttiğinde, Yahudilerin reisleri bir fitnenin çıkmasından korktukları için, ayrıca belki de Hz. İsa sadece yakın çevresi tarafından tanındığından, diğer insanlar onu sadece ismen bildiğinden Yahudiler İsa olduğunu iddia ettikleri bir kimseyi alıp çarmıha germişlerdir.⁸⁴

Ayrıca tefsirlere ilaveten İhvân-ı Safâ risalelerinde Hz. İsa, havarilerinden tüm insanlığa öğretilerini yaymalarını, bunu korkmadan ölümü göze alarak yapmalarını, kendisinin onların yardımcısı ve destekçisi olacağını, ölüme giderken bile tebliğde bulunmayı sürdürmelerini, bunu da ilk olarak kendisinin yapacağını belirtir. Ertesi gün insanlara tebliğ için halkın arasına çıkınca çarmıha gerilip öldüğü ve defnedildiği anlatılır. Ancak ölümü sonrası onun ölmediği iddiaları üzerine kabri kazıldığında insani tabiatının bulunamadığı belirtilir. Anlatının devamında risalede beden-ruh ayırımına işaretlenilen beden ölümü ile ruhun ölmediği ifade edilmektedir.⁸⁵

Modern dönemdeki müfessirlerin kendini gelenekle sınırlandırmadığı, İsa Mesih'in hayatındaki mitolojik unsurları olabildiğince terk etme eğiliminde oldukları görülür. Muhammed Abduh (öl. 1905), Reşîd Rıza (öl. 1935), Mustafa el-Meraghî (öl. 1945), Seyyid Kutub (öl. 1966), Süleyman Ateş, Mustafa Öztürk bunlara örnektir.

Reşîd Rızâ, çarmıh hadisesinin gerçekleştiğini, ancak insanların kimin çarmıha gerildiği konusunda şüpheye düştüğünü, zaten Matta ve Markos İncilinde de İsa'nın havarilerine o gece kendisi hakkında şüpheye düşeceklerini haber verdiğini söyler. İnsanların birbirine benzeyebildiğini, ya da karıştırılabildiği hususunda çeşitli izahlar yapar; ancak her şeyi rağmen çarmıh konusunun tevâtürün naklolmadığına yönelik deliller de sıralar. Rızâ ayrıca *ka-telûhu* ifadesinin Arapça'da bir şeyi iyice kavramak anlamında kullanıldığını hareketle bu

⁷⁸ Zemahşerî, Keşşaf Tefsiri, 2/326-327.

⁷⁹ Beyzâvi, Beydavî Tefsiri, 1/607.

⁸⁰ Zemahşerî, Keşşaf Tefsiri, 2/326.

⁸¹ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 5/1984; Ayrıca bk. et-Taberî, *Taberi Tefsiri*, 3/166.

⁸² Beyzâvi, Beydavî Tefsiri, 1/607.

⁸³ er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/99.

⁸⁴ er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 6 (11-12)/99-100.

⁸⁵ İhvân-ı Safâ, İhvân-ı Safâ Risaleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 4/29-30.

726 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

ifadeden kastın Hz. İsa'yı öldürmek değil, onun hakkında bilgi sahibi olmamak olduğunu ileri sürer. Rızâ'nın en dikkat çeken görüşlerinden birisi de Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesi ve ahir zamanda geri gelecek olmasıyla ilgili rivayetleri eleştirmesidir.⁸⁶

el-Meraghî de önce Fransa'da bir kişinin gerçekte kim olduğuna onu tanıyan onlarca kişinin mahkemede karar veremediği bir hadiseyle ilgili İngiliz tabiplerin yazdığı bir yazıyı nakleder. Hz. İsa'nın yükseltilmesi ifadelerini Allah'ın -Hz. İdris örneğinde olduğu gibi- onun derecesini yükseltmesi olarak anlamak gerektiğini; Hz. Musa'nın binlerce inananın önünde gözden kaybolup kimsenin bilmediği bir yerde ölüp defnedildiyse Hz. İsa'nın da Allah tarafından düşmanlarından kurtarılacak için benzer şekilde gözden kaybolup ölmesinin mümkün olduğunu aktarır. Ayrıca müfessirler arasında Hz. İsa'nın ruh-beden birlikte göğe yükseltildiği meşhur olsa da İbn Abbas ve İbn Cüreyc'in sadece ruhun yükseltildiği görüşünde olduğunu belirtir.⁸⁷

Seyyid Kutub, Hz. İsa'nın yaşadığı dönemin tarihi kaynaklarının onun hayatına dair hiçbir bilgi vermediğini vurgular; İncillerin Hz. İsa'dan çok sonra yazıldığına da dikkat çekerek onun hayatı hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımızı söyler.⁸⁸

Modern dönem Şii tefsircilerden Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (öl. 1981), Yahudilerin Hz. İsa'nın işini karıştırdıklarını, bir başkasını ona benzeterek astıklarını, kalabalık ve galeyan durumlarında kontrolden çıkılarak böyle kontrolsüz davranmanın mümkün olduğunu, zaten Romalı askerlerin Hz. İsa'yı iyi tanımalarının beklenemeyeceğini söyler. Tabâtabâî ayrıca *şübbihe lehüm* ifadesini *birini bilmeden/tanımadan ele geçirmek* olarak tercüme eder. Ona göre Roma askerleri İsa Mesih'i ele geçirip çarmıha gerdiklerinde tanımadıklarından Yahuda İşkariyot'tan yardım almışlardı. Yani o *teşbih* ifadesini birinin suretine bürünmek değil, *şüphe* olarak anlar. Tabâtabâî ayrıca tarihte birisi gerçek diğeri sahte iki İsa yaşamış olabileceğini, gerçeğin çarmıha gerilmeyip sahtesinin çarmıha gerilmiş olabileceğini söyler.⁸⁹

Mevdûdî, âyetteki ihtilafa düşenlerin Hıristiyanlar olduğunu söyledikten sonra bu konudaki farklı görüşleri sıralar: Hz. İsa'ya benzeyen birinin çarmıha gerildiği sırada Hz. İsa'nın onları gülererek seyrettiğini nakleder. Ayrıca Hz. İsa'nın çarmıhtan ölmeden kurtulduğu; Hz. İsa'nın çarmıhta ölüp sonra dirildiği ve havarileriyle buluşup konuştuğu; Hz. İsa'dan Kutsal Ruh çıkarılmış olarak çarmıha gerildiği; Hz. İsa'nın ölümünden sonra insan vücudu içinde diriltildiğini ve bu vücut içinde yükseltildiğini söylediklerini aktarır.⁹⁰

Gulam Ahmet (öl. 1908) ve Seyyid Ahmed Han (öl. 1898)'in, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ancak ölmeden kurtulduğu, sonrasında normal bir hayat yaşayıp Keşmir'de ölüp defnedildiğini, burada *Yûzasif* adıyla bilinen, gerçek adı *İsa Sahib* olan, babası melek olan İsrailoğullarının peygamberlerinden birisinin metfun bulunduğu pek çok kişi tarafından bilindiğini iddia ederek bunu kendilerinin mehdilik iddiası için kullandıklarını Reşid Rızâ tefsirinde anlatmaktadır.⁹¹

Süleyman Ateş, İncillerde Hz. İsa'nın çarmıhı anlatısındaki farklılıklara işaret ettikten sonra Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği, ölüp dirilmediğini ispat için bazı yorumlarda bulunur. Bu bağlamda Vali Pilatus'un Hz. İsa'yı sevdiğinden onu gizleyip başkasını onun yerine çarmıha gerdirmiş olabileceğini; Hz. İsa'nın dirildiğini ilk gören Mecdelli Meryem'in önceleri cinlerin musallat olduğu bir kadın olduğundan yine İsa'yı değil de cin görmüş olabileceğini, do-

⁸⁶ Muhammed Abduh - Muhammed Reşid Rıza, *Menar Tefsiri= Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim Tefsiru'l-Menar*, çev. Rahmi Yaran - Mehmet Erdoğan (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 6/32-34, 56-58, 78-79.

⁸⁷ Ahmed Mustafa el-Mısri el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî* (Mısır: Şirketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1963), 13-15.

⁸⁸ Seyyid Kutub, *Fi Zıllali'l-Kur'an: Kur'an'ın Gölgesinde*, çev. İ. Hakkı Şengüler vd. (İstanbul: Hikmet Yayınevi, ts.), 36-37.

⁸⁹ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser yayınları, 2000), 5/208-209.

⁹⁰ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1/347-348.

⁹¹ Abduh - Reşid Rıza, *Menar Tefsiri*, 6/59-60, 77-78.

layısıyla onun sözüne güvenilemeyeceğini ileri sürer. Ateş ayrıca Basilidler, Cerinthiler, Tati-anos adıyla Hz. İsa'nın çarmıhını kabul etmeyen Hıristiyan mezhepleri de olduğunu, bunların bir kısmının İslami dönemde mevcut olduğunu iddia eder.⁹²

Mustafa Öztürk ise tefsir geleneğinde çarmıh konusunda yer alan görüşleri genel olarak özetledikten sonra *vemâ salebûhu* ibaresinin çarmıhın reddi olarak değil, Hz. İsa'nın çarmıhta ölmesinin reddi anlamına geldiğini, çarmıhın tarihi bir vakıa olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, Hz. İsa'nın çektiği acidan dolayı bayılmasının Yahudiler tarafından yanlış algılandığını söyler.⁹³

3. İki Görüşün Analizi

Doketiklerle ilgili anlatılarda şu noktalar örtüşmektedir: Tüm anlatılarda Mesih *ilahi bir varlık* ya da *tanrı* olarak ifade edilmekte; ölüm tehlikesiyle karşılaşmakta; birisi çarmıhta gerilmekte; çarmıhta gerilen kişi gerçek Mesih değil, onun suretine dönüşen birisi veya İlahi Kurtarıcının dünyevi bir unsuru olmakta; madde-ruh, maddi-manevi veya dünyevi-uhrevi ayrımları yapılarak madde-maddi-dünyevi olan kötü görülmekte; Mesih'e zulmetmek isteyenler çarmıhta yaşananlar sebebiyle aldanmakta; bu hadise Mesih'in üstünlüğü, diğerlerinin acizliği olarak takdim edilmekte; Mesih zulümden kurtulmaktadır.

Doketik grupların ortak özelliklerinde iki husus dikkat çekecektir. Birincisi doketikler düalist bir yaklaşımla kâinatı değerlendirerek madde-ruh ikiliği içerisinde maddi olan her şeyi kötü görüp reddetme eğilimindedir. Bu yaklaşım onları İsa Mesih'in beşerî ve ilahi iki yönünün olduğunu kabule ve onun dünyevi varlığına yönelik olumsuz izahlara götürmüştür. İkincisi, doketikler İsa'nın tanrısal bir varlık olduğunu iddia ederler. Bu iki konuda İslam ile doketiklerin görüşleri çok farklıdır. İslam gnostik madde-ruh ayrımını, maddenin mutlak kötülüğünü kabul etmez. Doketikler onun beşerî bir varlığının olmadığı, insanların gördüğü İsa'nın beşerî varlığının aslında görüntüden ibaret olduğu veya ilahi bir varlık olarak Mesih'in Nasıralı İsa'nın dünyevi bedenini geçici olarak kullandığını iddia etmelerine karşın İslam Hz. İsa'nın beşeriyetine vurgu yaparak onu peygamberler silsilesi içindeki bir insan olarak değerlendirebilir.

Bu temel farklılıklara rağmen çarmıh yorumunda doketizm-tefsirler arasında bazı benzerlikler vardır. Tefsirlerde âyetin yorumunda en çok başvurulan ikameci yorumu doketikler de kullanmıştır. Özellikle Basilides'in çarmıhı taşıyan Cyrene'li Simon'un İsa'nın yerine geçirildiği ve İsa'nın değil onun çarmıhta gerildiği görüşü ikameci yorumların çoğuyla örtüşmektedir.⁹⁴ Aynı şekilde İhvân-ı Safâ risalelerinde ve bazı tefsirlerde⁹⁵ insanın nasut(beden)-lahut(ruh) olarak iki yönü olduğu, onun nasuti yönü çarmıhta gerilse de lahuti yönü canlı olarak kaldığı görüşleri doketik Cerinthus'un görüşüyle benzerdir.⁹⁶ Ayrıca Zemahşerî'nin gramere dayalı yorumundaki Hz. İsa'nın birine benzetilmesi, 'İsa'nın Simon'a benzetilmesiyle Simon çarmıhta gerilirken İsa'nın Simon kılığında onlara gülmesi' anlatısını çağrıştırmaktadır. Ancak tefsirlerde çarmıhta gerilen kişiyle ilgili fazlaca spekülasyonların yapıldığı görülmektedir. Çarmıhta gerilenin gönüllü olmasından, odada bulunan herkesin aynı kılığa büründürülmesine, Hz. İsa'ya ihanet edenin ceza amaçlı onun kılığına sokularak çarmıhta gerilmesine kadar pek çok ikameci yoruma rastlanmaktadır. Kısaca Yuhanna ed-Dîmeşkî ile başlayarak modern zamanlara kadar yapılagelen eleştirilerin tefsirlerdeki tüm yorumları kapsadığını, doketik görüşlerle benzer yorumlardan hareketle genelleme içerdiğini söyleyebiliriz.⁹⁷

⁹² Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 2/396-400, 405.

⁹³ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 214-216.

⁹⁴ Mahmut Aydın, *Hız İsa'ya Ne Oldu? Hıristiyan ve İslam Geleneğinde İsa-Mesih'in Akabesi Sorunu* (İstanbul: Otto, 2017), 141.

⁹⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrül-Kebîr*, 6 (11-12)/99-100; el-Merağî, *Tefsîrül-Merağî*, 13-15.

⁹⁶ Anawati, "İsa", 4/84.

⁹⁷ Neely, "Islam and the Crucifixion of Christ", 179-180; Lawson, *The Crucifixion and the Qur'ân*, 8-9.

Tefsirlerdeki ikameci yorumlardaki çeşitlilik, bazı olumsuz çağrışımları ortadan kaldırmak amaçlı olabilir. Örneğin Hz. İsa'nın kılığına sokularak çarmıha gerilen kişi Hz. İsa'ya ihanet ettiği için bu cezayı hak eden kişi olarak düşünülmezse, bu durumda bu kişiye zulmedilmiş olacağı söylenilebilir. Muhtemelen bu kaygıdan dolayı, Hz. İsa'nın cennet müjdesine nail olmak için bir havarinin kendi rızasıyla ona benzetilme yorumları yapılmıştır. Ayrıca Hz. İsa'ya ihanet eden veya onu cezalandırmaya gelenlerin Hz. İsa'ya benzetilmesi ve ihanetleri sebebiyle cezayı hak etmiş olmaları biçimindeki yorumlar da aynı mantıkla yapılmış olabilir.⁹⁸

İslam dünyasında modern dönemde ikameci yorumda Barnaba İncili'nin⁹⁹ etkisi olmuştur. 14-16.yy'larda İslami etki altında yazıldığı düşünülen bu incilin özellikle Reşit Rıza ve Seyyid Kutub tefsirlerinde etkisi görünmektedir.¹⁰⁰ Barnaba İnciline göre Yahuda İşkariyot Romalı askerlerle birlikte Hz. İsa ve havarilerinin bulunduğu eve girdiğinde o, dört başmelek refakatinde göğe yükseltilirken Yahuda'nın sesi ve görüntüsü Hz. İsa'ya dönüştürülür. Yahuda, havarilere Hz. İsa'nın nerede olduğunu sorduğunda havariler onu Hz. İsa zannederek ölüm korkusundan böyle tuhaf davrandığını düşünürler. Sonunda Yahuda, Hz. İsa yerine çarmıha gerilir.¹⁰¹

Tefsirlerde çarmıhla ilgili yorumlarda başvuru ikameci yoruma yönelik Hıristiyan dünyadaki İslam'ın heretik doketıkların görüşlerini aldığı eleştirileri bizzat Yeni Ahit metinleriyle birlikte değerlendirilebilir. Zira Yeni Ahit'te İsa Mesih'in hayatı boyunca farklı biçimlerde kendini gösterdiği veya görüldüğü anlatılır. Matta 17: 2, Markos 16:12, Luka 24: 16'daki ifadelerde bu durum görülmektedir.

Çarmıh âyetinin anlaşılmasında ikameci yorumun yanı sıra, Hz. İsa'nın çarmıhta acı çekmesinin aslında bir görüntüden ibaret olduğunu ileri süren, yani şüphenin çarmıh hadisesi üzerinde oluştuğunu söyleyen yorumlar da yapılmıştır. Bunlar büyük oranda İsa Mesih'in gerçek bir bedeni olmadığı, fiziki yapısının hayalet gibi olduğundan çarmıha gerilmesinin mümkün olmadığını iddia eden doketik görüşlerle paralel olarak değerlendirilebilir.¹⁰²

Hıristiyan dünyada Kur'an-ı Kerim'in çarmıha yaklaşımını inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Bunların başlıca amacı Kur'an-ı Kerim'in hangi Hıristiyan grubun görüşlerini yansıttığını tespit ederek Hz. Peygamberi Hıristiyanlık konusunda cahil birisi olarak sunmaktır. Ancak nispeten önyargılardan uzaklaşarak konunun değerlendirildiği de görülmektedir.¹⁰³ Örneğin, Nisâ Sûresi 157. âyetin siyak-sıbakından hareketle, 153. âyette Yahudilerin Hz. Musa'ya meydan okuduklarından, 155. âyette ahitlerinden döndüklerinden, 156. âyette Hz. Meryem'e iftira atmalarından bahsedildiği, bu bağlam içerisinde 157. âyette Yahudilerin 'Hz. İsa'nın yalnızca bir sahte mesih olduğundan dolayı lanetlendiği ve bu yüzden suçlular gibi çarmıha gerildiği' ve 'onun ölümüyle Allah'ın iradesini engellemiş oldukları' iddialarına karşı Hz. İsa ve Hz. Meryem'in savunulduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁴ G. S. Reynolds, çarmıha gerilmenin İsa'nın düşmanlarına üstünlük kurduğu bir olay olarak Tanrı tarafından gerçekleştirildiğini, pasajın amacının çarmıhın reddi değil, Kur'an-ı Kerim retoriği içerisinde düşmanların amaçlarına ulaşamadıklarını vurgulamak olduğunu söyler. Ayrıca, *velâkin şübbihe lehüm* ifadesinin

⁹⁸ Ayoub, "The Death of Jesus, Reality or Delusion", 96-99; Ayrıca bk. Neely, "Islam and the Crucifixion of Christ", 182.

⁹⁹ Osman Cilacı, "Barnaba İncili", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/76-81.

¹⁰⁰ Kutub, *Fi Zılali'l-Kur'an*, 37-38; Abduh - Reşid Rıza, *Menar Tefsiri*, 6/52.

¹⁰¹ *Barnabas İncili*, çev. Mehmet Yıldız (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 220; Abduh - Reşid Rıza, *Menar Tefsiri*, 6/34.

¹⁰² Michael G. Fonner, "Jesus' Death by Crucifixion in the Qur'an: An Issue for Interpretation and Muslim-Christian Relations", *Journal of Ecumenical Studies* 29/3-4 (1992), 443-444.

¹⁰³ Lawson, *The Crucifixion and the Qur'an*, 29; Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'an", 48-50.

¹⁰⁴ Reynolds, "The Muslim Jesus...", 251-252; Marek Nasilowski, "Traditional Muslim 'Substitutionist' Interpretation of Jesus' Crucifixion: A Critical Presentation", *Warszawskie Studia Teologiczne* 29/3 (2016), 76; Fonner, "Jesus' Death by Crucifixion in the Qur'an", 439-440.

İsa'nın yerine birinin geçmesi değil, hadisenin görüldüğünden farklı olduğu, bunun trajik bir son değil, manevi bir zafer olduğunun anlatıldığı, devamında 169. âyetteki Allah yolunda öldürülen şehitlerin Allah katında diri olduğu ifadesinin buna işaret ettiği söylenmiştir.¹⁰⁵ Kısaca bazı batılı araştırmacılara göre Nisâ Sûresi 4/157'de karşı çıkılan şeyin Hz. İsa'nın ölümü değil, Yahudilerin onu çarmıha gererek öldürdükleridir. Kur'an-ı Kerim 3/55 ve 5/116-117'de Hz. İsa'nın ölümünden bahsettiğine göre buradan kastın ruhu kabzetme gücünün sadece Allah'ta olduğu, yaşatanın ve öldürenin Allah olduğudur. Öncesinde Yahudilere yönelik kınama ifadeleri ve geniş suç listesi de buna işaret etmektedir. Dolayısıyla burada doketizmin etkisinden bahsetmek yerine konuya Kur'an-ı Kerim'in teolojisi bağlamında yaklaşılmalıdır.¹⁰⁶

Bu değerlendirmeler Hz. İsa'nın akıbetiyle ilgili Yahudi kaynaklarında anlatılanları önemli kılmaktadır. Talmud'da, Yeni Ahit'teki çarmıh hikâyesinden farklı bir rivayet vardır. Bâbil Talmudu, Sanhedrin 43a'da Hz. İsa'nın büyüclük yaptığı, insanları putperestliğe yönelttiği ve sahte Mesihlik iddiasında bulunduğu suçlamalarının karşılığı olarak önce taşlandı, sonra cesedin asıldığı anlatılmaktadır.¹⁰⁷ Ayrıca çarmıh âyetinin öncesinde Yahudilerin Hz. Meryem'e yönelik ağır ithamları da Talmud'da yer almaktadır. Bâbil Talmudu Şabat 104b ve Sanhedrin 67a'da Hz. İsa'dan Ben Stada veya Ben Pantera adıyla, Roma'lı bir askerinin oğlu olarak bahsedilmektedir.¹⁰⁸ Kur'an-ı Kerim açısından Hz. İsa'ya Yahudilerin yönelttiği bu suçlamalar kabul edilemez. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde Yahudilerin peygamberleri öldürdüklerinden bahsedilmektedir. Burada problem Yahudilerin bir peygamberi ağır suçlamalarla yargılamaları, sonunda kendilerince haklı gerekçelerle infazını gerçekleştirmeleri iddiasıdır. Bu durumda Kur'an-ı Kerim'de 4:156, Hz. Meryem'i Talmud'daki iftiralara karşı savunduğu gibi 4:157-158'de, İncillerle bir polemikten daha ziyade, Hz. İsa'yı Talmud'daki iddialara/iftiralara karşı savunmaktadır. Ayrıca Kur'an'daki öldürme ve çarmıha gerilme ifadeleri, Talmud'da yer alan önce taşlanarak öldürülme, sonra çarmıha gerilme şeklinde iki ayrı fiilin zikredilmesi bağlamında mantıklı görünmektedir. Yani Kur'an-ı Kerim'de *vemâ katelûhu vemâ salebûhu* şeklindeki iki ayrı reddin Hz. İsa'nın öldürülmediğini tekit için değil, Talmud'daki iki iddianın reddi için kullanıldığı düşünülebilir.

Ayrıca çarmıha gerilmenin Roma öncesi zamanlardan beri bilinen, ceza infaz biçiminin ziyade, cesetlerin halka açık bir şekilde asarak sergilenmesi olduğu da ifade edilmiştir. Bu bilgiyi Talmud anlatısıyla birlikte düşündüğümüzde Kur'an-ı Kerim'in reddettiği şey, Yahudilerin Hz. İsa'yı önce öldürüp sonra cesedini halka açık şekilde sergilemek olduğu, yoksa İncillerde anlatılan Roma makamlarınca İsa'nın çarmıha gerildiğinin reddedilmediği, tefsircilerin Talmud'daki rabbâni iddialardan haberdar olmadıklarından dolayı en-Nisâ 4/157-158'in yorumundaki bilgi boşluklarını doldurmak için ikameci yorum veya mucizevi göğe yükseliş anlatılarına sığındıkları, bunların yüzyıllar boyunca kullanılmasıyla otorite kazandıkları ileri sürülmüştür.¹⁰⁹

Talmud'daki anlatıda ayrıca Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce 40 gün süreyle onun lehinde şahitlik yapanın çıkıp çıkmayacağı ifadeleri dikkat çeker. Yahudi dini hukukunda putperestler doğrudan infaz edilirken, Hz. İsa'nın valiyle yakın ilişkide olduğundan mecburen bu sürecin işletildiği zikredilmektedir. Yuhanna İncilinde Hz. İsa'nın çarmıh öncesi yoğun tartışması ve valinin onu temize çıkarma çabasından hareketle onun yönetime yakınlığı vurgulanmıştır. Bununla Talmud'da verilen mesaj İsa'nın küfür olarak görülen görüşleri nedeniyle Ya-

¹⁰⁵ Benzer ifadeler Bakara Sûresi 154. âyetle Tevbe Sûresi 111. âyette vardır. Neely, "Islam and the Crucifixion of Christ", 185; Fonner, "Jesus' Death by Crucifixion in the Qur'an", 441.

¹⁰⁶ Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'an", 51-52; Reynolds, "On the Qur'an and Christian Heresies", 324.

¹⁰⁷ *Babil Talmudu* (Erişim 24 Şubat 2021) Sanhedrin 43a.

¹⁰⁸ *Babil Talmudu* (Erişim 26 Şubat 2021) Şabat 104b; Sanhedrin 67a.

¹⁰⁹ Mevorach, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud", 9, 12-13, 17.

730 | Ömer Faruk Araz, Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

hudiler tarafından ısrarla ve haklı olarak cezalandırıldığı; vali cezalandırmak istemese de Yahudiler inançlarından taviz vermeyerek, hatta valiyi kralın düşmanı olma suçlamalarıyla hiza getirerek, gururla bu infazı gerçekleştirdikleridir.¹¹⁰

Bütün bu yorumların yanı sıra Talmud'daki açıklamalarla ilgili bir problemi de dile getirmeliyiz. Talmud'da her ne kadar Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürdükleri iddia edilse de çarmıh hadisesinin yaşandığı Kudüs bölgesi o dönemde Roma hakimiyeti altındaydı. Yahudiler sıradan polisiye ve adli işlemler için kendi kontrollerindeki *mabet muhafızları* denilen kolluk gücünü kullanabilseler de Roma yasaları gereğince ölüm cezası verme ve tatbik etmeleri mümkün değildi.¹¹¹ Bu sebeple Talmud'daki ifadeler bu açıdan problemlidir ve kendilerinin İsa'yı haklı olarak öldürdükleri iddialarını imkânsız kılmakta ve bu durum da Kur'an-ı Kerim'in Yahudilere yönelik olduğunu ifade ettiğimiz *vemâ katelûhu vemâ salebûhu* itirazını desteklemektedir.

Çarmıhtan sonraki âyette geçen *rafaa* kelimesinin anlamının fiziki bir yükseliş değil, manevi olduğu bazı müfessirler tarafından ifade edilmiştir.¹¹² Yani Kur'an-ı Kerim'de önce Yahudilerin onu aşağılamasına karşı çıkılıyor; her şeyin Allah'ın kudret ve kontrolünde gerçekleştiği gerçeğinden hareketle Yahudilerin Hz. İsa'nın tebliğini ortadan kaldırdıkları zanına kapıldıkları, sonrasında *rafaa* ile onun manen yüceltilmesi ortaya konuyor denilebilir.

Sonuç

Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği hususunda İslami görüşe dışardan bakanların ilk yaklaşımı Hz. Peygamber üzerinde Miafizitler, Julianistler, Gnostik Basilidusçular, Nesturiler vb. heretik Hıristiyan grupların etkisinin olduğu; bu sebeple onun çarmıhta acı çekmesinin fiziki değil sadece görüntüde gerçekleştiği şeklindeki doketiklerin görüşünün kabul edildiğidir. Ancak burada birkaç problem gözükmektedir. İlk olarak doketik ismi birbirinden farklı pek çok grubu ifade edecek şekilde kullanılan şemsiye bir isimdir. Hıristiyanlar ilk yüzyıldan beri doketizmin muhtevası ve sınırlarını tam olarak belirleyememişlerdir.

İkinci problem doketiklerin genel görüşü İsa'nın tamamen ilahi bir tabiata sahip olduğu, fiziki bir yapısının olmadığı iken Kur'an-ı Kerim Hz. İsa'nın beşer olduğunu vurgulayarak onun ilahi tabiata sahip olduğunu reddetmektedir. Yani doketizm ve müfessirlerin Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği hususunda ve bunun izahında genelde ikameci yoruma başvurmaları doğru olsa da iki grubun amacı birbirinden tamamen farklıdır.

Doketiklerin çarmıh görüşü ile Müslümanların Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği iddialarının Hıristiyanlık içinde aynı tartışmayı doğurması açısından benzerliği vardır. Şöyle ki; doketiklerin İsa'nın bedeninin olmaması ve onun çarmıha gerilmediğine inanmaları Hıristiyanlığın İsa Mesih'in çift tabiatlı olduğu, çarmıha gerilip insanlığın asli günahına kefarete olarak acı çekerek öldüğü, üç gün sonra dirildiği, sonrasında göğe yükseldiği şeklindeki teolojisini yıkmaktadır. Bu sebeple doketikler kilise tarafından heretik kabul edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmediğini söylemesi de aynı şekilde Hıristiyanlığın temel doktrinlerini hedef almaktadır.

Çarmıh âyetinin siyak-sibakıyla birlikte Talmud'daki Hz. İsa hakkındaki Yahudi anlatımı bir bütün halinde değerlendirildiğinde, geleneksel yorumların dışında, burada Yahudilerin Allah ve resulüne karşı tutumları ve kibirlerine bir cevap söz konusu olabilir. Kur'an-ı Kerim Yahudilerin Talmud'da Hz. Meryem'e iftiralara ve Hz. İsa'yı öldürüp çarmıha germe iddialarını sırasıyla gündem yaparak reddetmiş, gurur ve cehaletlerinin onları peygamberden şüpheye sürüklediği, cehalet ve zanlarıyla amel ettikleri, Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istedikleri, Allah tüm tuzak kuranlardan üstün olduğundan peygamberinin şanını yücelt-

¹¹⁰ Peter Schäfer, *Jesus in the Talmud* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007), 72-74; Mevorach, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud", 5-6.

¹¹¹ Aydın, *Hz. İsa'ya Ne Oldu?*, 32-33.

¹¹² Râzî, Tabatabâî, Reşîd Rızâ ve Süleyman Ateş'in tefsirleri gibi.

tiği şeklinde okunabilir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'nın Mesihliğini vurgulayarak Yahudileri, onun tanrı olmadığını vurgulayarak da Hıristiyanları eleştirmekte ve onları iki aşırı uçtan orta bir noktaya davet etmekte, Hz. İsa konusunda Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki ihtilafa aracılık etmektedir.

Doketiklerle ilgili tartışmaların ortaya çıkardığı hususlardan birisi Hıristiyanlığın başlangıcından günümüze kadar Hz. İsa'nın mahiyetiyle ilgili kristolojik tartışmalar kapsamında bugünkü geleneksel kabulün dışında çeşitli grupların mevcudiyetidir. Bu bağlamda Hz. İsa'nın normal bir fiziki yapısı olduğunu kabul etmeyen farklı gruplar doketik adı altında toplandığı gibi onun tanrısal yönüne itiraz eden *Nazarenler*, *Symmachianlar*, *Elkasaîler* gibi çeşitli gruplar *Ebionitler* ismi altında toplanmıştır. Hz. İsa'yla ilgili temel Hıristiyan dogmalarına yönelik itirazlar günümüzde Yahova Şahitleri, Mormonlar ve Uniteryanlar gibi gruplar tarafından diletilmektedir.

Son olarak; bazı heretik Hıristiyan grupların bazı görüşleri Müslümanlara cazip gelse de bunları kabulde dikkatli olmak gerekir. Doketiklerin Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini kabul edip onun beşerliğini reddetmesi veya Ebionitlerin Hz. İsa'yı beşer kabul eden ama onun bakire doğumunu reddetmesi gibi, İslam'a aykırı görüşlere sahip olabildiklerini göz önünde bulundurarak, yani grupların teolojilerini dikkatle inceleyerek bir değerlendirmede bulunmayı öneriyoruz.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed - Reşid Rıza, Muhammed. *Menar Tefsiri= Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim Tefsiru'l-Menar*. çev. Rahmi Yaran - Mehmet Erdoğan. 12 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*. İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1982.
- Adam, Adrew Keith M. "Docetism, Käsemann, and Christology: Why Historical Criticism Can't Protect Christological Orthodoxy". *Scottish Journal of Theology* 49/4 (Kasım 1996), 391-410.
- Anawati, G. C. "İsa". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. E. Van Donzel vd. 4/81-86. Leiden: Brill, 1997.
- Arendzen, John. "Docetae". *The Catholic Encyclopedia (New Advent Online Edition)*. C. 5. New York: Robert Appleton Company, 1909. <http://www.newadvent.org/cathen/05070c.htm>
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 11 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydın, Mahmut. *Hız. İsa'ya Ne Oldu? Hıristiyan ve İslam Geleneğinde İsa-Masih'in Akıbeti Sorunu*. İstanbul: Otto, 2017.
- Aykıt, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Milet Nihal, 2021.
- Ayoub, Mahmud M. "Towards an Islamic Christology, II: The Death of Jesus, Reality or Delusion". *The Muslim World* 70/2 (Nisan 1980), 91-121. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1980.tb03405.x>
- Bell, Richard. *The Origin of Islam in its Christian Environment*. London: Frank Cass & Co. Ltd., 1968.
- Berkey, Jonathan. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envaru't-Tenzil ve Esraru't- Te'vil= Beydavî Tefsiri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Bieringer, Reimund. "The Passion Narrative in the Gospel of John: A Hotbed of Docetism?" *Docetism in the Early Church*. ed. Joseph Verheyden vd. 113-124. Tübingen: Mohr Siebeck, 2018.
- The Apocalypse of Peter*. çev. James Brashler - Roger A. Bullard. Erişim 23 Temmuz 2021. <http://gnosis.org/naghamm/apopet.html>
- Brent, Allen. "Can There Be Degrees of Docetism?" *Docetism in the Early Church*. ed. Joseph Verheyden vd. 5-26. Tübingen: Mohr Siebeck, 2018.
- The Second Treatise of the Great Seth*. çev. Roger A. Bullard - Joseph A. Gibbons. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/greatseth.html>
- Ascension of Isaiah*. çev. Robert H. Charles. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/ascension.html>
- Chekovikj, Timurlenk - Trencsevka Chekovikj, Elena. "Jesus and Monotheism, the Similarity and Relations Between Early Judeo-Christian Credence and Islam". *Journal of the Modern Islamic Studies: Scientific Journal* 2 (2020), 45-53.
- Cilacı, Osman. "Barnaba İncili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/76-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Clement of Alexandria. *The Stromata*. Erişim 05 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-stromata-book7.html>
- Corbin, Henry. *Spiritual Body and Celestial Earth: From Mazdean Iran to Shi'ite Iran*. çev. Nancy Pearson. New York: Princeton University Press, 1977.
- Crone, Patricia. "Jewish Christianity and the Qur'an (Part II)". *The Qur'anic Pagans and Related Matters: Collected Studies in Three Volumes*. ed. Hanna Siurua. 1/277-314. Leiden&Boston: Brill, 2016.
- "Docetism". *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. ed. Frank L. Cross - Elizabeth A. Livingstone. 493. USA: Oxford University Press, 1997.
- Ehrman, Bart R. - Zlatko Pleše (ed.). *The Other Gospels; Accounts of Jesus from Outside the New Testament*. çev. Bart R. Ehrman - Zlatko Pleše. New York: Oxford University Press, 2014.
- Elder, E. E. "The Crucifixion in the Koran". *The Muslim World* 13/3 (1923), 242-258. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1923.tb01955.x>
- Elliott, J. K. *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. Oxford: Clarendon Press, 2005.
- Fonner, Michael G. "Jesus' Death by Crucifixion in the Qur'an: An Issue for Interpretation and Muslim-Christian Relations". *Journal of Ecumenical Studies* 29/3-4 (1992), 432-450.
- Frey, Jörg. "'Docetic-like' Christologies and the Polymorphy of Christ: A Plea for Further Consideration of Diversity in the Discussion of 'Docetism'". *Docetism in the Early Church*. ed. Joseph Verheyden vd. 27-49. Tübingen: Mohr Siebeck, 2018.
- Gardner, Iain. "Docetism". *Encyclopedia of Religion*. 4/2381. Detroit: The Macmillan Reference USA, 2005.
- Goulder, Michael D. "Ignatius' 'Docetists'". *Vigiliae Christianae* 53/1 (1999), 16-30. <https://doi.org/10.1163/157007299x00127>

- Gündüz, Şinasi. "Erken Dönem Hıristiyan Gnostisizmi". *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu*. ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt. 61-73. Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Hämeen-Anttila, Jaakko. "The Christian Context of the Qur'an". *Routledge Handbook on Christian-Muslim Relations*. London and New York: Routledge, 2018.
- Hippolytus of Rome. *The Refutation of All Heresies (Book 10)*. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/hippolytus10.html>
- Humbert, A. "Docetism". *New Catholic Encyclopedia*. 4/796-797. Detroit: Thomson/Gale, 2003.
- Ignatius of Antioch. *The Epistle of Ignatius to the Smyrnaeans*. çev. Alexander Roberts - James Donaldson. Erişim 10 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/ignatius-smyrnaeans-roberts.html>
- Irenaeus of Lyons. *Against Heresies*. 5 Cilt. Erişim 30 Temmuz 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/irenaeus.html>
- Işık, Harun. "Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi". *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu*. ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt. 29-43. Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri = Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. çev. Bekir Karlığa - Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risaleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 4 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*. Leiden: Brill, 2007.
- Justin Martyr. *Fragments of the Lost Work of Justin on the Resurrection*. çev. Alexander Roberts - James Donaldson. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/justin.html>
- Kelly, John Norman D. *Early Christian Doctrines*. London: Adam & Charles Black, 1968.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zilali'l-Kur'an: Kur'an'ın Gölgesinde*. çev. İ. Hakkı Şengüler vd. İstanbul: Hikmet Yayınevi, ts.
- Lawson, Todd. *The Crucifixion and the Qur'an: A Study in History of Muslim Thought*. Oxford: Oneworld, 2009.
- McCant, Jerry W. "The Gospel of Peter: Docetism Reconsidered". *New Testament Studies* 30/2 (Nisan 1984), 258-273. <https://doi.org/10.1017/s0028688500013795>
- Menken, Maarten J. J. "The Secessionists of the Johannine Epistles and Docetism". *Docetism in the Early Church*. ed. Joseph Verheyden vd. 125-141. Tübingen: Mohr Siebeck, 2018.
- Merağî, Ahmed Mustafa el-Misri el-. *Tefsiru'l-Merağî*. 10 Cilt. Mısır: Şirketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1963.
- Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'la. *Tefhimü'l-Kur'an: Kur'an'ın anlamı ve tefsiri*. ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mevorach, Ian. "Qur'an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q 4:157-58". *Journal of Religion & Society* 19 (2017), 1-21.
- Mukatil b. Süleyman. *Tefsir-i Kebîr*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 4 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Nasilowski, Marek. "Traditional Muslim 'Substitutionist' Interpretation of Jesus' Crucifixion: A Critical Presentation". *Warszawskie Studia Teologiczne* 29/3 (2016), 62-100.
- Neely, Brent. "At Cross Purposes: Islam and the Crucifixion of Christ, A Theological Response". *Transformation* 34/2 (2017), 176-213. <https://doi.org/10.1177/0265378816631552>
- Oddbjørn, Leirvik. *Images of Jesus Christ in Islam*. London and New York: Continuum, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali; Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Parrinder, Geoffrey. *Jesus in the Qur'an*. Oxford: Oneworld Publications, 1995.
- Polycarp. *The Epistle of Polycarp to Philippians*. çev. Kirsopp Lake. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/polycarp-lake.html>
- Proctor, Travis W. "Bodiless Docetists and the Daimonic Jesus: Daimonological Discourse and Anti-Docetic Polemic in Ignatius' Letter to the Smyrnaeans". *Archiv für Religionsgeschichte* 14/1 (2013), 183-204. <https://doi.org/10.1515/arege-2012-0012>
- Râzî, Fahreddin er-. *et-Tefsirü'l-Kebîr = Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Reynolds, Gabriel Said. "On the Presentation of Christianity in the Qur'an and the Many Aspects of Qur'anic Rhetoric". *Al-Bayân - Journal of Qur'an and Hadith Studies* 12 (2014), 42-54. <https://doi.org/10.1163/22321969-12340003>
- Reynolds, Gabriel Said. "On the Qur'an and Christian Heresies". *The Qur'an's Reformation of Judaism and Christianity*. ed. Holger M. Zellentin. 318-332. London and New York: Routledge, 2019.

734 | Ömer Faruk Araz. Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den ...

- Reynolds, Gabriel Said. "The Muslim Jesus: Dead or Alive?" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72/2 (2009), 237-258.
- Infancy Gospel of Thomas (Latin Form)*. çev. Alexander Roberts - James Donaldson. Erişim 11 Ağustos 2021. <http://www.earlychristianwritings.com/text/infancythomas-c-roberts.html>
- Robinson, Neal. *Christ in Islam and Christianity*. USA: State University of New York Press, 1991.
- Schäfer, Peter. *Jesus in the Talmud*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007.
- Semaan, Wanis. "The Relationship of Islam to Judaism and Christianity". *Melanesian Journal of Theology* 11/1-2 (1995), 70-78.
- Slusser, Michael. "Docetism: A Historical Definition". *Second Century: a Journal of Early Christian Studies* 1/3 (Fall 1981), 163-172.
- St. John of Damascus. *Saint John of Damascus: Writings*. çev. Frederic H. Chase Jr. Washington DC: The Catholic Un. of America Press, 1958.
- Strecker, Georg. *The Johannine Letters: A Commentary on 1,2 and 3 John*. ed. Harold Attridge. Minneapolis: Fortress Press, 1996.
- Stroumsa, Guy G. "Christ's Laughter: Docetic Origins Reconsidered". *Journal of Early Christian Studies* 12/3 (2004), 267-288.
- Sweet, John. "Docetism: Is Jesus Christ really human or did he just appear to be, so?" *Heresies and How to Avoid Them*. ed. Ben Quash - Michael Ward. 24-31. London and Massachusetts: SPCK Pub. and Hendrickson Pub., 2007.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kevser yayınları, 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerir et-. *Taberi Tefsiri*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Temiz, Bilal. *Hristiyanlıkta Heretik Bir Grup Olarak Doketizm ve İsa Anlayışı*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Turek, Przemyslaw. "Crucifixion of Jesus – Historical Fact, Christian Faith and Islamic Denial". *Orientalia Christiana Cracoviensia* 3 (2011), 131-156.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali. *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Yamauchi, Edwin M. *Pre-Christian Gnosticism*. Michigan: Baker Book House, 1983.
- Yamauchi, Edwin M. "The Crucifixion and Docetic Christology". *Concordia Theological Quarterly* 46/1 (1982), 1-20.
- Barnabas İncili*. çev. Mehmet Yıldız. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Zemaşerî. *Keşşaf Tefsiri = El-Keşşaf an Haka'iki Gavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Abdulaziz Hatip vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Babil Talmudu*. Erişim 24 Şubat 2021. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Bavli>
- Babil Talmudu*. Erişim 26 Şubat 2021. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud>
- <https://tanzil.net/#4:157>, Erişim 10 Ağustos 2021.
- <https://mealler.org/SureveAyetler.aspx?sureid=004&ayet=157>, Erişim 02 Kasım 2021.